

JOANNA SONDEL-CEDARMAS

Uniwersytet Jagielloński

Myśl prawno-polityczna i ustrój włoskiego faszystwu a inspiracje ideologiczne Vilfreda Pareta

Wśród licznych inspiracji ideologicznych, które wywarły wpływ na kształt myśli prawno-politycznej oraz ustrój włoskiego faszystwu nie można pominąć koncepcji politycznych Vilfreda Pareta — włoskiego ekonomisty i socjologa, profesora ekonomii politycznej na uniwersytecie w Lozannie, uważanego obok Gaetana Moski i Roberta Michelsa za jednego z naczelných włoskich teoretyków elitaryzmu¹.

Badając relacje włoskiego socjologa z faszystwem, należy zaznaczyć, że Benito Mussolini wielokrotnie nazywał Pareta „swoim maestro” i zaraz po „marszu na Rzym” doprowadził do jego nominacji na senatora, a także zaprosił do współpracy z faszystowskim czasopiśmem „Gerarchia”. Faktem jest, że Pareto przyjął te godności tuż przed śmiercią (zmarł w roku 1923) i nie miał okazji ocenić reorganizacji państwa faszystowskiego, przede wszystkim zmian ustrojowych, które przeprowadzono we Włoszech głównie po 1925 roku.

Celem niniejszego artykułu będzie przedstawienie tych wątków idei Pareta, które wywarły wpływ na doktrynę włoskiego faszystwu oraz zostały zrealizowane

¹ Vilfredo Pareto (1848–1923) — włoski ekonomista, socjolog i filozof. Jeden z twórców współczesnej socjologii i aktywny publicysta polityczny. Opowiadał się zarówno za wolnym handlem, jak i władzą autorytarną, przeciw zagrożeniom ze strony liberalizmu, a także socjalizmu. Podstawę jego wizji polityki i gospodarki stanowił ideał działań racjonalnych, którym było doskonałe dostosowanie narzędzi do celów. Jako socjolog zdobył uznanie przede wszystkim z racji pionierskiej próby przedstawienia współczesnego społeczeństwa jako „systemu”, który szuka punktu równowagi, a któremu właściwe są mechanizmy przystosowawcze niezależnie od ludzkich prób sterowania nim. Podkreślał znaczenie współczesnej integracji, a także funkcjonalną współzależność pozornie niepowiązanych zjawisk społecznych. Ów pogląd na integrację i współzależności wpłynął na poglądy ekonomiczne Pareta, którego nierzadko uważa się za twórcę współczesnej ekonomii dobrobytu. Szerzej na ten temat zob. R. Scruton, *Pareto Vilfredo*, [w:] *Słownik myśli politycznej*, Poznań 2002, s. 268, oraz A. Bongio, *Pareto Vilfredo*, [w:] *Enciclopedia del pensiero politico*, red. R. Esposito, C. Galli, Roma-Bari 2000, s. 257.

w praktyce w ustroju państwa faszystowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem teorii wymiany elit i ich roli w życiu społeczeństwa, krytyki parlamentaryzmu i systemu demokratycznego, a także koncepcji siły — jako podstawowej więzi państwowej oraz idei rewolucji.

I. Teoria krążenia elit Vilfreda Pareta

Teoria krążenia elit Vilfreda Pareta, stanowiąca najważniejszy wkład lozańskiego socjologa do dziejów elitaryzmu europejskiego, a zarazem główny przedmiot inspiracji ze strony włoskiego faszyzmu, została zarysowana już w młodościowych pracach, a mianowicie w opublikowanym w latach 1896–1897 *Corso di economia politica* i *Manuale di economia politica* z 1906 roku, a przedstawione w pełni w dziełach *I sistemi socialisti* (1902) i *Trattato di sociologia generale* (1916).

Punktem wyjścia rozważań Pareta było rozróżnienie elity od masy. Głosił on przede wszystkim, że wyróżnienie elity ma charakter uniwersalny. Nigdy nie było i nie będzie społeczeństwa bez elity i nawet nie można sobie wyobrazić podobnej sytuacji. Był przekonany, że ludzie są nierówni nie tylko pod względem fizycznym, ale także intelektualnym i moralnym. Głosił:

w społeczeństwie jako całości, a także w każdej z jego podstawowych warstw czy dziedzin, pewne osoby są bardziej obdarzone niż inne. Ci, którzy są najlepsi w jakiejś poszczególniej dziedzinie, stanowią elitę².

Idąc dalej w swoich rozważaniach, określał elitę jako „zestaw cech sprzyjających dobrobytowi i dominacji jednej klasy w społeczeństwie”³. Elita, zdaniem Pareta, funkcjonowała w każdym systemie społeczno-politycznym nawet pozornie najbardziej demokratycznym. W ujęciu lozańskiego socjologa istniały więc dwie warstwy ludności: 1) warstwa niższa — nieelita (*classe non eletta*) oraz 2) warstwa wyższa — elita, zwana także „klasą wybraną” (*classe eletta*), która z kolei dzieliła się na dwie: a) elitę rządzącą, to znaczy „klasę wybraną rządu” — są to ci wszyscy, którzy w sposób bezpośredni lub pośredni sprawują władzę, b) elitę nierządzącą (zwaną również „klasą wybraną nierządzącą”)⁴. W koncepcji Pareta ta „klasa wybrana” powinna składać się z jednostek, które reprezentowałyby wyższy stopień przygotowania do sprawowania rządów i były bardziej aktywne, energiczne i inteligentne. Należy zaznaczyć, że włoski socjolog koncentrował się nie tyle na aspekcie statycznym, to znaczy na procesie tworzenia się i umacniania

² Cyt. za: V. Pareto, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Warszawa 1994, s. 83. Szerzej zob. L.A. Coster, *Master of sociological thought. Ideas in historical and social context*, New York 1977, s. 396.

³ V. Pareto, *op. cit.*, s. 83.

⁴ *Ibidem*, s. 279.

elity, ile na aspekcie dynamicznym, który opisywał jako zjawisko rozwoju i upadku arystokracji. Wychodził z założenia, że zasadniczą cechą każdej elity rządzącej jest to, że nie jest stała. Wszystkie elity po pewnym czasie przemijają. Istotną przyczyną utraty elit bojowych jest wojna⁵. Oczywiście elity upadają również w czasie pokoju, tylko że z innych przyczyn. Jak podkreślał:

nawet w czasie pokoju ruch krążenia elit trwa, a elity, które nie doświadczyły żadnej wojny, często dość gwałtownie zanikają. I nie chodzi tu o wygasanie arystokracji na skutek przewagi zgonów nad narodzinami, lecz również o degenerację jej członków⁶.

Upadek ten dotyczył nie tylko elit, które trwają dzięki dziedzictwu, ale także tych, do których rekrutacja następuje przez kooptację. Pareto podkreślał jednocześnie, że elita nie upada z powodu słabości liczebnej, gdyż zawsze elita rządząca była mniejszością i to właśnie ten mniejszościowy charakter umożliwiał jej sprawowanie władzy, lecz na skutek spadku jakości:

W przypadku gdy elita nie dokonuje odnowienia — głosił — zamyka się w sobie (tworząc rodzaj kasty społecznej) grupa rządząca zaczyna chylić się ku upadkowi i często pociąga to za sobą cały naród.

Wtedy niejednokrotnie dochodzi do rewolucji, której przyczyną jest

nagromadzenie w warstwach wyższych jednostek miernych, które nie mają już rezyduów mogących utrzymać je przy władzy i które unikają użycia siły, podczas gdy w warstwach niższych na czoło wysuwają się jednostki o wyższych właściwościach mające rezydualną sprzyjającą sprawowaniu władzy i gotowe stosować siłę⁷.

Upadającą elitę zastępuje inna elita (zwana „kontrolitą”) stąd też można mówić o cyrkulacji (wymianie) elit. Wymiana elit może zostać opóźniona lub uniemożliwiona przez wymianę członków danej elity (kooptację). Dlatego też sama elita, zdaniem Pareta, nie powinna przeszkadzać w procesie krążenia elit, lecz by zachować stabilność systemu społecznego, powinna sama pozbywać się ze swego grona osób zdegenerowanych czy tych, które się nie sprawdziły⁸.

Pareto, podobnie jak Gaetano Mosca, uważał, że elita stanowi element aktywny w społeczeństwie, a masy są jedynie biernym narzędziem w jej ręku. Rozróżniał dwa typy elit: 1) te, w których przeważa instynkt kombinacji (postępowe, innowacyjne, tolerancyjne, otwarte), oraz 2) te, w których dominuje cecha stałości (konserwatywne, tradycyjne, autorytarne, zamknięte). Jednocześnie jednak, w przeciwieństwie do autora *Elementi di scienza politica*, analizował problem elity pod względem uwarstwienia społeczeństwa, pomijając zupełnie kwestię klasy politycznej i procesów organizacji władzy.

⁵ *Ibidem*, s. 51.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, s. 282.

Koncepcja siły i rewolucji

Punktem wyjścia rozważań włoskiego socjologa było przekonanie, że rozpowszechnienie się wśród klasy rządzącej uczuć humanitarnych stanowiło symptom jej degeneracji, a także oznakę, że utraciła ona zdolność do utrzymania się u władzy. Twierdził, że siła: 1) nie była synonimem przemocy („siła towarzyszy często słabości”, „silny uderza tylko wtedy, gdy jest to naprawdę konieczne, wtedy nic go nie powstrzyma”⁹), 2) pozwalała przeżyć narodowi („nie ma terytorium zdobytego bez użycia siły ani narodu, który może się utrzymać na nim bez użycia siły”¹⁰), 3) pozwalała narzucić prawo („żeby narzucić prawo przeciwnikom, trzeba użyć siły”¹¹), 4) nie była przeciwieństwem perswazji („perswazja jest w użyciu siły”¹²), 5) umożliwiła zbudowanie i utrzymanie instytucji społecznych.

Pareto twierdził również, że nie jest istotne, czy użycie siły w społeczeństwie jest potrzebne czy szkodliwe. Jest faktem stałym w historii ludzkości. Nawiązując do idei Machiavellego, twierdził, że rządzenie przy użyciu jedynie siły nie jest wystarczające. Potrzebny jest też spryt, przebiegłość, chytryść i zdolność kombinacji.

Każdą rewolucję poprzedzał jego zdaniem okres dekadencji klasy rządzącej, która zazwyczaj starała się wtedy oddalić swój koniec, przyznając wiele przywilejów i idąc na ustępstwa wobec przeciwników politycznych. Żeby mogło dojść do rewolucji, muszą jednak zostać spełnione dwa warunki: 1) kontrolita musi mieć wystarczającą liczbę członków zdecydowanych użyć siły; 2) musi mieć lidera — przywódcę o odpowiednich zdolnościach intelektualnych i zdolnego do przeprowadzenia rewolucji.

Rewolucja w pewnym kontekście historycznym jest nie tylko konieczna, ale wręcz społecznie pożyteczna. Analogicznie — użycie siły stanowi obowiązek rządzonych, którzy jeśli się od niego uchylą, mogą spowodować, iż stabilność kraju zostanie naruszona i znajdzie się on na skraju upadku.

II. Ustrój faszystowski a inspiracje ideologiczne Pareta

Faszyzm włoski w ocenie Vilfreda Pareta

Benito Mussolini, który podobno miał okazję słuchać wykładów Pareta w Lozannie w 1902 roku, scharakteryzował teorię elit jako „najdonioślejszą koncepcję socjologiczną współczesnych czasów”¹³. Podobnie też Pareto, jak wynika

⁹ Cyt. za: G. Barbieri, *Pareto e il fascismo*, Milano 2003, s. 78.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ M. Żyromski, *Socjologiczna teoria elity*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1984, z. 3, s. 267.

z jego korespondencji z przyjaciółmi oraz z wywiadu udzielonego dziennikarzowi Amadeo Ponzone, który ukazał się na łamach „La Tribuna” 24 kwietnia 1923 roku, z entuzjazmem przywitał faszystowski zamach stanu¹⁴. Faktem jest, że w pismach z okresu marszu na Rzym z aplauzem wypowiadał się o otwarciu antydemokratycznej postawie Mussoliniego, opisując go jako polityka „pierwszej rangi”, zdolnego do odnowy włoskiego życia politycznego, a zwycięstwo faszyzmu powitał jako „wspaniałe potwierdzenie przewidywań jego socjologii. Jest więc w pełni zrozumiałe, że prace lozańskiego socjologa zyskały wielką popularność we Włoszech w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku.

Należy zaznaczyć, że początkowo Pareto, rozpatrując sytuację w powojennych Włoszech i dostrzegając słabość znajdującej się u rządów od 1861 roku partii liberalnej, widział nową elitę wśród socjalistów, jednak w okresie powojennym zwrócił uwagę na kształtujący się ruch faszystowski jako na potencjalną kontrolitę. Nie ukrywał, iż przyczyną zwycięstwa faszyzmu była degeneracja dawnej elity:

Giolitti doszedł do władzy z programem „przywrócenia autorytetu państwa i uzdrowienia finansów”, jednak został zmuszony do porzucenia władzy, nie zrealizowawszy tego zamierzenia. [...] W czasie rządów premiera Facta doszliśmy do najwyższego poziomu słabości państwa, łódź państwa dryfowała, jego agenci nie słuchali go, nie istniała już w praktyce władza państwowa.

Błędem socjalistów była natomiast chęć osiągnięcia natychmiastowych rezultatów, które miały zapewnić im przede wszystkim korzyści materialne. Włoski socjolog pisał:

W 1919 i 1920 roku socjaliści i ich sprzymierzeńcy byli bardzo bliscy zdobycia władzy. Wystarczył mały wysiłek, żeby ją przejąć. Nie zrobili tego, ich siły rozbiły się w procesie okupacji ziem i fabryk, w usiłowaniu osiągnięcia największych zdobyczy najmniejszym nakładem pracy, różnymi synekurami [...]. Był moment kiedy Mediolan i Bolonia stały się małymi centrami niezależnymi od władzy centralnej: mogły stanowić pierwszy etap do zdobycia jej, a stały się jedynie głównym celem dla tych, którzy osiągnęli zyski z takiego stanu rzeczy¹⁵.

W wywiadzie dla dziennika „La Tribuna” z 24 kwietnia 1923 roku Pareto rozróżniał dwie fazy w rozwoju faszyzmu: pierwszą — spontaniczną, częściowo anarchistyczną reakcję części społeczeństwa włoskiego przeciwko „czerwonej tyranii”, której kolejne rządy liberalne przyznały swobodę działania. W tej fazie faszyzm, żywiąc pogardę dla wszelkich teorii, był jedynie „działaniem”, a nie ideologią. Stąd też mógł być jedynie zjawiskiem przejściowym w życiu narodu o wielowiekowej cywilizacji, dla którego porządek wewnętrzny to element *sine qua non*. Dopiero druga faza, w której faszyzm stał się doktryną organiczną,

¹⁴ Jak choćby z listu napisanego w listopadzie 1922 roku, w którym dał wyraz swojej radości ze zwycięstwa Mussoliniego. Zob. R. Aron, *Main Currents in Sociological Thought*, t. II. *Durkheim, Pareto, Weber*, New Brunswick-New York 1989, s. 216, przypis 14.

¹⁵ Cyt. za: Pareto *e il fascismo*, [w:] *Scritti politici di Vilfredo Pareto*, red. G. Busino, Torino 1974, s. 739.

dążącą do przywrócenia autorytetu rządu i porządku publicznego, przyniosła jego zwycięstwo¹⁶. Zdaniem lozańskiego socjologa wyższość faszyzmu nad partią socjalistyczną polegała również na tym, że kierował się on uczuciami narodowymi, wierzył w autorytet państwa i opowiadał się przeciwko ideologiom demokratycznym „pseudoliberalnym, pacyfistycznym i humanitarnym”. Miał też zdolnego przywódcę. Zdaniem Pareta faszyzm wprowadził w życie zasadę, przedstawioną już w jego dziele *Trattato di sociologia generale*, według której, jeśli dana społeczność ma przywódców o najwyższym rozwiniętym instynkcie kombinacji, a masa kieruje się wyższymi uczuciami idealnymi, jest skazana na zwycięstwo. Istotą rewolucji faszystowskiej była próba przywrócenia w narodzie włoskim nacjonalistycznych ideałów obrony państwa oraz odnowy społecznej.

Nie można jednak przeceniać roli Pareta w dojściu do władzy i umocnieniu się faszyzmu we Włoszech. Jak wykazał francuski filozof i socjolog Raymond Aron, „Pareto nigdy nie był członkiem partii faszystowskiej, ale był jej sympatykiem. Nadejście faszyzmu potwierdziło jego przewidywania: zastąpienie elity zniewieściałej przez elitę dynamiczną”¹⁷. Podobnie też stwierdził amerykański politolog David Beetham: „można jedynie zarzucić mu przyczynienie się do powstania klimatu rozczarowania demokracją, na czym skorzystał faszyzm”. Jak słusznie wykazał Aron, Pareto był w stanie zaakceptować tylko niektóre założenia i wizje faszyzmu. Autor *Trattato di sociologia generale* faworyzował pokojową, ekonomicznie i intelektualnie liberalną, świecką i społecznie konserwatywną wizję reżimu autorytarnego. We wspomnianym wywiadzie dla dziennika „La Tribuna” z 1923 roku podjął kwestię wolności obywatelskich w stanie dyktatury. Stwierdził, że

należy znacznie je ograniczyć, żeby móc ustanowić nowy ustrój, lecz należy przyznać ich pewną ilość, żeby stworzyć ustrój stabilny.

Podobnie też z uznaniem wypowiadał się o pierwszych poczynaniach Mussoliniego w polityce zagranicznej, które określał jako „umiarkowane i realistyczne”¹⁸. Należy więc przypuszczać, że zdecydowanie nie zaakceptowałby on rozwiązań państwa totalitarnego z korporacjonizmem, imperializmem i ustawodawstwem rasistowskim.

Idee elitarne Vilfreda Pareta w interpretacji Guida Bortolotta i Alfreda Rocca

Idee elitarne Vilfreda Pareta znalazły wyraz nie tylko w koncepcjach faszystowskiego duce, ale także w myśli politycznej czołowego teoretyka włoskiego

¹⁶ *Ibidem*, s. 738.

¹⁷ R. Aron, *Paretian Politics*, [w:] *Pareto & Mosca*, red. J.H. Meisels, Englewood Cliffs 1965, s. 117.

¹⁸ *Ibidem*, s. 741–742.

faszyzmu Guida Bortolotta oraz jednego z głównych jego ideologów Alfreda Rocca (1875–1935) — nacjonalisty, prawnika, profesora m.in. prawa handlowego w uniwersytetach w Pawii, Palermo i Padwie, ministra sprawiedliwości w latach 1925–1932, a następnie (od 1932 do 1935) rektora uniwersytetu padewskiego. Faktem jest, że teorie elitarne były bardzo popularne w środowisku włoskich nacjonalistów, z którego wywodził się Rocco, już na początku XX wieku¹⁹.

Najpełniej koncepcję cyrkulacji elit przedstawił Guido Bortolotto w dziele *Massen und Führer in der faschistischen Lehre*, które ukazało się w Hamburgu w 1934 roku. Bortolotto, nawiązując do socjologii politycznej Pareta, traktował cyrkulację elit nie tylko jako cechę konieczną życia społecznego, ale też jako prawidłowość ponadhistoryczną. W jego interpretacji wymiana wierzchołków władzy miała być procesem stałym, polegającym na zanikaniu klasy rządzącej i tworzeniu się nowej klasy. Ta nowa klasa, broniąc się przed zastąpieniem, musiała ciągle przekształcać się i ulepszać. Inspirując się wyraźnie koncepcjami Pareta, głosił, że historia była zarówno cmentarzyskiem arystokracji, jak i jej kolebką. Upadek arystokratycznych elit miał być spowodowany zanikiem ich energii. W konsekwencji rzutowało to na zmianę prestiżu samych elit. Miejsce upadającej elity zajmować miała nowa elita, lepiej dostosowana do ówczesnej sytuacji historycznej²⁰.

Jak wykazał krakowski politolog Wiesław Kozub-Ciembroniewicz, w koncepcji Bortolotta cyrkulacja elit rządzących wyrażała się w trzech procesach: 1) społeczno-biologicznego „uzupełniania”, 2) ewolucyjnego „przekształcania się”, 3) ewolucyjnego „zastępowania”.

1. Proces pierwszy miał polegać na trwałym biologicznym uzupełnianiu i odnawianiu klasy rządzącej, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym, przez elementy z warstw niższych. W ten sposób zastępowano w pierwszej kolejności dekadentckie elementy klasy rządzącej.

2. Proces ewolucyjnego przekształcania się miał przebiegać stopniowo. Przemiany w tym procesie były spontaniczne, typowe dla historycznej kontynuacji. Ustrój państwa pozostawał nienaruszony, a przekształcenia przybierały postać albo kryzysu gabinetowego w ramach działalności rządowej, albo kryzysu rządowego w ramach systemu konstytucyjnego. W kryzysie gabinetowym cyrkulacja realizowała się przez wymianę elementów funkcjonalnych, w kryzysie rządowym natomiast przez zmianę linii politycznej rządzącej klasy.

3. Proces „ewolucyjnego zastępowania się” był natomiast wyrazem radykalnego przewrotu w dotychczasowych strukturach i zasadach ustrojowych.

¹⁹ Wystarczy wspomnieć tutaj nazwiska prekursorów tego ugrupowania, m.in. poety i pisarza Gabriele D’Annunzia, który między innymi spopularyzował we Włoszech filozofię Nietzschego, a w szczególności koncepcję nadczłowieka jako heroicznego przywódcy, Pasquale Turiella, głoszącego pogardę dla mas, Scipia Sighelego — z krytyką parlamentaryzmu czy naczelnego ideologa As-sociazione Nazionalista Italiana Enrica Corradiniego — twórcy idei walki narodów, z którą łączyło się przekonanie, że przyszłość należy do silnych, a narody słabsze są skazane na eksterminację.

²⁰ Cyt. za: G. Bortolotto, *Massen und Führer in der faschistischen Lehre*, Hamburg 1934, s. 17.

W wyniku rewolucji tworzył się nowy system konstytucyjny, co stanowiło wyraz kryzysu zasadniczego, mianowicie kryzysu państwa.

W przypadku faszystowskiego zamachu stanu nastąpił trzeci proces. Ruch faszystowski pod przywództwem Benita Mussoliniego doszedł do władzy w wyniku marszu na Rzym w październiku 1922 roku. W objęciu władzy we Włoszech faszystom pomogła niestabilna sytuacja społeczno-gospodarcza, kryzys po I wojnie światowej, wzrost znaczenia partii i związków lewicowych (przede wszystkim partii socjalistycznej, która zasadniczo urosła w siłę w latach 1914–1919, i socjalistycznej federacji związków zawodowych (CGL), która powiększyła się siedmiokrotnie do 1920 roku), a także fala strajków z lat 1918–1919 i wzrost napięcia rewolucyjnego (tzw. *biennio rosso*). Podobnie jak w Niemczech, również we Włoszech faszyci nie uzyskali władzy bez użycia przemocy. Pomogły im dawne elity, które obawiały się rewolucji bolszewickiej. Pucz faszystowski poprzedził bezpośrednio niespokojny (prawie rewolucyjny) okres powojenny. Stanowił on więc realizację koncepcji rewolucji przy użyciu siły przedstawionej przez Pareta w *Trattato di sociologia generale*.

Faszystowskiej rewolucji poświęcił też uwagę Alfredo Rocco — czołowy polityk i ideolog faszyzmu, minister sprawiedliwości i wyznań religijnych, autor tak ważnych dla rozwoju doktryny faszyzmu we Włoszech prac, jak *La dottrina del fascismo* (1925) oraz *La trasformazione dello Stato* (1927). W szczególności w dziele *La trasformazione dello Stato dallo Stato liberale allo Stato fascista* Rocco określił rewolucję faszystowską jako całokształt zjawisk politycznych zapoczątkowanych utworzeniem w 1919 roku związków kombatanckich (Fasci di Combattimento), utrwalonych zdobyciem władzy w wyniku marszu na Rzym (28 października 1922) oraz prowadzących do trwałego przekształcenia „ducha mas” i samej struktury państwa. Jak podkreślał, w następstwie zmiany istoty państwa nastąpiła radykalna zmiana systemu politycznego poprzez zastąpienie „starej” elity władzy (*classe dirigente*) „nową elitą, ukształtowaną przez wojnę i okres powojenny, oddziałującą na psychikę mas i przekształcającą ich orientację duchową”²¹.

Bortolotto we wspomnianym już dziele *Massen und Führer in der faschistischen Lehre* ukazywał faszyzm jako wyjście „nieuchronne i konieczne” z trudnej sytuacji powojennych Włoch. Nie miał on być przy tym środkiem tymczasowym, dyktaturą, która z założenia miałaby na celu jedynie przezwyciężenie kryzysu i przywrócenie sytuacji przedkryzysowej.

Faszyzm w koncepcji Bortolotta był: 1) nowym systemem władzy, 2) nowym modelem wychowawczym oraz 3) nowym ustrojem politycznym. Czysta dyktatura po ustąpieniu sytuacji kryzysowej powinna zostać zawieszona. System faszystowski natomiast istniał nadal i tworzył nowy porządek polityczny i nową

²¹ A. Rocco, *La trasformazione dello Stato dallo Stato liberale allo stato fascista*, Roma 1927, s. 5.

organizację gospodarki przez gruntowną „rewolucję edukacyjną” ustroju państwa. Podczas gdy dyktatura wzmacniała egoizm, osłabiając tendencje szlachetne i altruistyczne, prowadząc do zaniku poczucia wspólnoty, faszyzm odnawiał i pielęgnował cnoty obywatelskie, dążąc do kompleksowego wychowania politycznego i wojskowego. Jego istotę i ducha wyrażać miała afirmacja państwa i całkowite podporządkowanie interesów partykularnych. Faszyzm wiernie wyrażał zbiorowe uczucia narodu, kreując ruch duchowy o charakterze przełomowym, który przyniósł Włochom prestiż za granicą, a w kraju aktywną dyscyplinę. Twierdził, że państwo faszystowskie było ze swej konstytucyjnej istoty państwem korporacyjnym, a korporacyjna struktura negowała każdą formę dyktatury, będąc wręcz antytezą dyktatury.

Bortolotto przedstawiał więc faszyzm jako zjawisko nowe i trwałe. Wiesław Kozub-Ciembroniewicz określił tę tendencję mianem „kompleksu rewolucjonisty pragnącego, by nowy ruch i wyrosły z niego system polityczny były uznane za etycznie lepsze”²².

Jak wyglądała nowa elita w faszystowskich Włoszech?

Guido Bortolotto, dokonując charakterystyki faszystowskiej elity we Włoszech, którą określał mianem *classe politica* lub *classe di governo*, twierdził, że system faszystowski nie opierał się na modelu społeczno-klasowym. Wręcz przeciwnie — cechą faszyzmu miało być dążenie do przewyciężenia elementu klasowego. Podkreślał on zalety systemu korporacyjnego, zaliczając do nich eliminację różnic klasowych oraz walki klas i wprowadzenie współpracy klas opartej na podstawie narodowej. Stąd zdaniem Bortolotta elita w faszystowskich Włoszech nie była wydzieloną klasą, lecz nadrzędną kategorią powołaną do spełnienia funkcji kierowniczych i ponoszącą z tego tytułu odpowiedzialność. W konsekwencji przeciwstawiał on państwo faszystowskie państwu prawnemu, które ograniczało się do ochrony interesów indywidualnych i nie było w stanie ingerować — tak jak czyniło to państwo faszystowskie — w każdy przejaw działalności zarówno społecznej, jak i gospodarczej. Twierdził, że faszystowski korporacjonizm usuwał wszystkie przywileje i nie dopuszczał, by społeczeństwo zostało opanowane przez wyobcowane z niego „kasty”.

Wódz

Bortolotto przypisywał szczególną rolę w systemie politycznym jednostce wybitnej, to znaczy wodzowi. Podkreślał, że w doktrynie faszyzmu wódz nie był powoływany, desygnowany albo wybierany. Kreował się samodzielnie. Był

²² W. Kozub-Ciembroniewicz, *Wódz, elita, masy w ideologii G. Bortolotta*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XVII, Wrocław 1994, s. 78.

wodzem dlatego, że poznał charakter, cechy i dążenia, przeznaczenie swojego narodu, a także nauczył się metod kierowania nim. Stąd też mógł stać na czele elity sprawującej władzę.

Podobnie jak w nazistowskich Niemczech czy komunistycznym Związku Radzieckim, we Włoszech rozwinął się kult jednostki — wodza Benito Mussoliniego zwanego „Duce”. Duce nie tylko „miał zawsze rację”, ale też szefował partii faszystowskiej, przewodniczył Wielkiej Radzie Faszystowskiej, stał na czele faszystowskiej milicji i sił zbrojnych. Należy podkreślić, że w latach 1922–1939 Mussolini rzadko spotykał się z krytyką zarówno w ojczyźnie, jak i za granicą, chociaż jego podejście do rozwiązywania problemów polityki włoskiej i światowej stawało się coraz bardziej dyskusyjne (wystarczy wspomnieć imperialistyczną wojnę w Etiopii w 1935 roku czy wprowadzenie ustaw rasistowskich w 1938). Jeszcze w 1928 roku lord Rothemere na łamach „Daily Mail” pisał, że Mussolini był „największą postacią naszych czasów”, a kardynał O’Connell z Bostonu miał stwierdzić, iż Mussolini był „geniuszem w dziedzinie umiejętności rządzenia, дарowanym Włochom przez Boga, aby naród mógł kroczyć naprzód na drodze do swego przeznaczenia pełnego największej chwały”²³.

Rada ministrów

Jak zauważył Paul H. Lewis, „elitę Mussoliniego miała reprezentować rada ministrów”, w rzeczywistości jednak Mussolini sprawował władzę dyktatorską: do 1926 roku objął sześć z trzynastu tek ministerialnych, a w 1929 jeszcze dwa kolejne ministerstwa. Lewis podzielił ministrów Mussoliniego na trzy kategorie: wojskowych, technokratów i polityków. Technokraci byli dobrze wykształceni, prawie wszyscy (21 na 23) legitymowali się dyplomem ukończenia wyższej uczelni, a pięciu było prawnikami. Jeśli chodzi o polityków, to na 51 osób aż 15 nie miało wyższego wykształcenia²⁴. Większa część ministrów „spędziła w zasadzie całe życie w szeregach partii faszystowskiej, aczkolwiek rotacje w elicie Mussoliniego były znaczne — przeciętnie pozostawano na stanowisku 3 lata (tylko 12 osób piastowało je dłużej niż 5 lat).

W połowie lat trzydziestych XX wieku (1937) Harold Dwight Lasswell wraz z Renzo Sereno, dokonując analizy przemian elity w faszystowskich Włoszech, podzielili instytucje państwa włoskiego na te, które „rosną”, i te, które „upadają”. Wszystkie instytucje wprowadzone przez faszystów zostały zaliczone do pierwszej kategorii — instytucji zyskujących na znaczeniu. Badając z kolei przynależność klasową nowej faszystowskiej elity, Lasswell i Sereno stwierdzili, że

²³ Cyt. za: P.M. Hayes, *Idea elity i wodza*, [w:] *Faszyzmy europejskie w oczach współczesnych i historyków*, red. J.W. Borejsza, Warszawa 1979, s. 744.

²⁴ P.H. Lewis, *Latin Fascist Elites: The Mussolini, Franco, and Salazar Regimes*, Westport 2002, s. 60.

większość wywodziła się z drobnej burżuazji. Uderzający w oczy kontrast pomiędzy instytucjami rosnącymi i upadającymi polegał ich zdaniem na tym, że personel instytucji rosnących wywodził się z drobnej burżuazji. Z tej właśnie formacji społecznej pochodziło nie tylko 3/4 prowincjonalnych sekretarzy partyjnych oraz ogromny odsetek osób działających w innych agendach partii faszystowskiej, ale także połowa członków gabinetu. Autorzy ci zgadzali się wprawdzie, że jeśli chodzi o przedstawicieli innych warstw społecznych, w elicie faszystowskich Włoch „były dowody na pewne odzyskanie pozycji przez arystokrację”, „natomiast jedynie sporadycznie można było spotkać przywódców o pochodzeniu proletariackim, podobnie jak miało to miejsce w czasach przed objęciem rządów przez faszystów”²⁵. Podkreślali jednocześnie, że wśród instytucji stworzonych przez faszystów istniała wyraźna przewaga działaczy partyjnych, a więc osób, które całą swoją karierę zawodową związały z partią. Należy podkreślić, że faszyzm włoski, w odróżnieniu od systemów komunistycznych zasadniczo nie zmienił struktury społecznej — dawne elity ekonomiczne (wielcy właściciele ziemscy na Sycylii i w południowej części kraju oraz potężni przemysłowcy na północy) w dużej mierze zachowały swą pozycję gospodarczą oraz społeczną.

Partia faszystowska

Nową elitą polityczną powstałą w faszystowskich Włoszech miała być partia faszystowska (Partito Nazionale Fascista). Została ona powołana do życia na III kongresie ruchu faszystowskiego w Rzymie (7–9 listopada 1921) i jeszcze przez marszem na Rzym PNF szybko rosła w siłę: pod koniec 1920 roku miała 20 000 członków, w kwietniu 1921 już prawie 100 000, a w listopadzie 1921 około 320 000. W latach 1921–1926 zmieniła rolę z partii opozycyjnej na partię rządzącą, która początkowo w latach (1922–1924) sprawowała władzę we Włoszech w sposób nietotalitarny, by począwszy od 1925 roku przejść dalszą ewolucję. Przyjmuje się, że rok 1925 zapoczątkował przyspieszenie procesu przenikania partii faszystowskiej do organizmu państwa. Nie można zaprzeczyć, że PNF opierała się na zasadach porządku, hierarchii i dyscypliny, a także miała charakter zmilitaryzowany i scentralizowany. W powoływaniu na funkcje partyjne dominowała zasada nominacji. Skład społeczny był zróżnicowany. Najliczniejszą grupę członków partii (ok. 46%) stanowili robotnicy, ale stosunkowo dużo było też studentów (13%). Jak już wspomniano, gremia kierownicze były obsadzone przez ludzi pochodzących z drobnej i średniej burżuazji. Podobnie jak w komunistycznej Rosji i nazistowskich Niemczech, był to ruch prawie wyłącznie męski.

²⁵ H.D. Lasswell, R. Sereno, *The fascist: The changing Italia elite*, [w:] *World Revolutionary Elites: Studies in Coercive Ideological Movements*, red. H.D. Lasswell, D. Lerner, Cambridge 1966, s. 179–193.

Jak podkreślił Michael Mann, do roku 1922 zaledwie 1–2% pełnoprawnych członków partii stanowiły kobiety, ale żadna nie pełniła funkcji kierowniczej²⁶.

Polski socjolog Marek Żyromski słusznie zauważył, że w przeciwieństwie do elity radzieckiej czy nazistowskiej w faszystowskich Włoszech (zwłaszcza na początku władzy Mussoliniego) uwidaczniały się różnice geograficzne w członkostwie partii. W początkowym okresie (w latach 1919–1921) faszyzm był najsilniejszy w dwóch regionach przygranicznych: północnej Górnej Adydze i w regionie Friuli Wenecja Julijska, która stanowiła teren sporny z Jugosławią. Michael Mann wykazał, że w marcu 1921 roku z samego Triestu wywodziło się prawie 15 000 członków ruchu (liczącego wtedy 80 000 osób). Z tego adriatyckiego miasta i z sąsiedniej prowincji Udine pochodziło 20% członków partii faszystowskiej. Te proporcje dość szybko uległy jednak zmianie, gdyż już w roku 1922 udział osób z Triestu i Udine w partii faszystowskiej spadł do zaledwie 5%. Generalnie ruch faszystowski był silny w bardziej uprzemysłowionych miastach północnych Włoch. Większość przedstawicieli faszystowskiej elity władzy wywodziła się natomiast z terenów leżących na północ od Rzymu (ok. 72%). Faszyzm był też ruchem ludzi młodych. W listopadzie 1921 roku „na listach narodowych 25% członków partii liczyło mniej niż 21 lat, a żaden przywódca nie przekroczył 50. roku życia”²⁷. Pod tym względem faszysty różnili się od innych partii. We Włoszech Mussoliniego młodzi byli nie tylko członkowie partii, ale i faszystowska elita. Bardzo wyraźnie przedstawił to Paul H. Lewis w artykule *Latin fascist elites*, w którym stwierdził między innymi:

Faszyzm był młodą rebelią. Zarówno przywódcy, jak i ich zwolennicy wywodzili się z pokolenia, które walczyło w I wojnie światowej [...]. Mussolini był stosunkowo starym faszystą, gdyż w chwili Marszu na Rzym miał 39 lat. [...] W całym okresie dyktatury średni wiek osób wchodzących po raz pierwszy do elity wynosił 45 lat, podczas gdy niefaszysty mieli 52 lata. Tak więc Mussolini nieustannie odmładzał partię²⁸.

Ponad połowa (57%) członków partii faszystowskiej z roku 1921 brała udział w wojnie. Od roku 1926 nastąpiło przejmowanie funkcji i stanowisk państwowych przez kadrę partii faszystowskiej. Sekretarz PNF otrzymał tytuł ministra, a partia uzyskała monopol obsadzania urzędów publicznych i stanowisk kierowniczych w państwie. Wielka Rada Faszystowska została podniesiona do rangi głównej instytucji ustroju państwa faszystowskiego, uzyskując szereg uprawnień o charakterze polityczno-prawnym. Podobnie też ustrój wewnętrzny PNF był regulowany w formie aktów państwowych: ustaw lub dekretów. Mussolini określał partię jako rezerwę polityczną i duchową rządu, faszyzującą naród, dostarczającą elity faszystowskiej (*classi dirigenti*) wszystkim instytucjom rządowym²⁹.

²⁶ M. Mann, *Fascists*, Cambridge 2004, s. 95.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ P.H. Lewis, *op. cit.*, s. 60.

²⁹ B. Mussolini, *Se avanzo seguitemi (7 aprile 1926)*, [w:] *Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, t. V, Milano 1934, s. 308.

Do zadań PNF Mussolini zaliczał przede wszystkim utworzenie arystokracji politycznej narodu włoskiego³⁰. Jednocześnie jednak podkreślał nadrzędny charakter państwa faszystowskiego wobec partii faszystowskiej. Głosił, że stanowiła ona organ tego państwa zgodnie z zasadą hierarchii. Twierdzenie to było swoistym paradoksem, wzięwszy pod uwagę fakt, że szef partii i partia faszystowska stały na samym szczycie politycznej hierarchii. W 1926 roku sekretarz generalny PNF Augusto Turatti dokonał generalnej reformy organizacji i struktury partii faszystowskiej. W następstwie reformy stała się ona aparatem opartym na zasadach ściśle centralistycznych i antydemokratycznych. Zlikwidowano wybory sekretarzy prowincjonalnych przez lokalne *fascio*, wprowadzając mianowanie dokonywane przez „hierarchów” stopnia wyższego. W ten sposób określono hierarchię organów obowiązujących w partii faszystowskiej: Wódz, Dyktoryjat Narodowy oraz Wielka Rada Faszystowska. Wybór członków Dyktoryjatu został zastąpiony desygnacją wodza. Po roku 1925 wprowadzono zasadę, że napływ mas członkowskich do PNF dokonywał się za pośrednictwem faszystowskich organizacji młodzieżowych³¹. Legitymacje członkowskie wydawano faszystom wciągniętym na listę poboru faszystowskiego (*leva fascista*) zazwyczaj 21 kwietnia każdego roku — w dniu święta „narodzin Rzymu”. Po złożeniu przysięgi nowo przyjęci członkowie PNF otrzymywali muszkiet, wstępując równocześnie do Milicji Faszystowskiej (MVSN).

Bortolotto głosił, że w państwie faszystowskim partia faszystowska, na skutek totalnej rewolucji, stała się wielką instytucją prawa publicznego i zasadniczym narzędziem władzy. Partia przyjmowała do swoich szeregów jedynie wypróbowanych, wiernych i sprawdzonych ludzi oraz młodzież, która wyrastała w warunkach nowego wychowania³². Stąd też w koncepcji Bortolotta partia była miejscem kształcenia elity władzy, a także „głównym narzędziem władzy”. Należy zaznaczyć, że systemy totalitarne traktowały organizacje młodzieżowe jako kuźnie przyszłej elity nowego państwa i społeczeństwa. W faszystowskich Włoszech wielką popularnością cieszyła się w szczególności najważniejsza organizacja młodzieżowa Opera Nazionale Balilla. Flavia Marcello wykazała, że w 1935 rokiem do partii wpłynęło bardzo dużo próśb od rodziców, chcących zapisać do Balilla swoje dzieci jeszcze przed wymaganym wiekiem ośmiu lat³³. Ten systematyczny dopływ nowych sił miał aktywizować i dynamizować partię faszystowską, co zasadniczo różniło ją od partii demoliberalnych³⁴.

³⁰ B. Mussolini, *La prima tessera fascista del 1928* (1 gennaio 1928), [w:] *Scritti e discorsi...*, t. VI, Milano 1934, s. 128.

³¹ Jedyny wyjątek wprowadzono w roku 1932 z okazji tzw. „jubileuszu”, który miał stanowić X rok „ery faszystowskiej”. Wówczas do PNF uzyskiwano wpis bezpośredni, poddany jednak wnikliwej ocenie i kontroli administracji partii faszystowskiej.

³² B. Mussolini, *La prima tessera...*, s. 92.

³³ F. Marcello, *Rationalism Versus Romanità: The Changing Role of the Architect in the Creation of Ideal Fascist City*, Roma 2001, s. 138.

³⁴ *Ibidem*, s. 93.

Jak zauważył Wiesław Kozub-Ciembroniewicz, z rozważań Guida Bortolotta wynikały tezy racjonalizujące *ex post* status partii faszystowskiej. W państwie faszystowskim miała być wyeliminowana walka elit o władzę i zastąpiona przez system permanentnej edukacji elity. Została także wykluczona możliwość degeneracji elity władzy poprzez zapewnienie jej systematycznego dopływu najlepszych sił ze społeczeństwa. Warunki do „optymalnej” edukacji i selekcji elity miała organizować partia faszystowska kierowana przez charyzmatycznego wodza. W konsekwencji podział społeczeństwa na rządzącą elitę i rządzone masy stawał się w pełni zinstytucjonalizowany i trwały. W ten sposób faszystowski system polityczny wyrażał i realizował reguły „doskonałego” elitaryzmu. Ustanowił on w praktyce władzę oligarchii, wyobcowaną ze społeczeństwa i jemu narzuconą przez zmilitaryzowaną bojówkę, jaką była Narodowa Partia Faszystowska³⁵.

Podobnie też na cechy elitarystyczne partii faszystowskiej zwrócił uwagę wspomniany już faszystowski ideolog Alfredo Rocco, który przedstawił PNF jako partię polityczną nowego typu o cechach kreacjonistycznych. Na łamach krakowskiego „Przeglądu Współczesnego” z 1930 roku, który w całości poświęcony był ideologii i polityce faszystowskich Włoch, Rocco opublikował rozprawę pt. *Prawodawstwo faszystowskie*. Stwierdził w niej m.in.:

Partia faszystowska nie jest partią w rozumieniu ustroju liberalno-demokratycznego. Powstała wprawdzie jako organizacja prywatna, która stworzyła państwo. Ale stworzywszy krzepko to nowe państwo i zachowując nadal swoją sławną nazwę, Partia przemieniła się stopniowo z organizacji prywatnej w wielką instytucję państwową. W swojej akcji propagandowej, czy przy politycznym i społecznym wychowaniu ludu włoskiego, Partia Faszystowska stanowi najwyborniejszą milicję cywilną państwa, zasadnicze narzędzie ustroju, które musiało tem samem znaleźć się w kadrach państwowych, aczkolwiek zatrzymało swobodę ruchów, nieodzowną przy wykonywaniu swego zadania³⁶.

* * *

Podsumowując najważniejsze cechy faszystowskiego elitaryzmu przedstawione przez Guida Bortolotta i Alfreda Rocca, należy stwierdzić, że faszystowski pucz stanowił praktyczną realizację koncepcji wymiany elit (zastąpienie elity zdegenerowanej przez nową, dynamiczną elitę). W objęciu władzy we Włoszech faszystom pomogła niestabilna sytuacja społeczno-gospodarcza, kryzys po pierwszej wojnie światowej, wzrost znaczenia partii socjalistycznej i związków lewicowych (CGL), fala strajków z lat 1918–1919 i wzrost napięcia rewolucyjnego. Zasadniczo przyczyniła się do tego słabość „dawnej elity” — partii liberalnej. Jednocześnie sama „dawna elita”, obawiająca się wzrostu znaczenia partii socjalistycznej i rewolucji bolszewickiej, ułatwiła w dużym stopniu dojście do władzy Fasci di combattimento. Faszyzm stanowił praktyczną realizację

³⁵ Zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *op. cit.*, s. 85.

³⁶ A. Rocco, *Prawodawstwo faszystowskie*, „Przegląd Współczesny” IX, 1930, nr 100–101, s. 30.

koncepcji rewolucji przy użyciu siły. Jeśli chodzi o charakter elity w faszystowskich Włoszech, podobnie jak w nazistowskich Niemczech, stanowili ją młodzi ludzie, wywodzący się z klasy średniej, przede wszystkim byli kombatanci, którzy nie potrafili odnaleźć się w nowej powojennej rzeczywistości. Podobna była też pozycja wodza, chociaż Hitler przez dłuższy czas uważał Mussoliniego za swojego mistrza. W przeciwieństwie do komunistycznego Związku Radzieckiego we Włoszech faszyzm nie dążył do istotnych przemian struktury społecznej. Partia faszystowska była zarówno głównym narzędziem władzy, jak i miejscem kształcenia nowej elity władzy. Została w ten sposób wykluczona możliwość degeneracji elity władzy poprzez zapewnienie jej systematycznego dopływu sił najlepszych ze społeczeństwa, czemu służyły organizacje młodzieżowe traktowane jako kuźnie przyszłej elity nowego państwa i społeczeństwa.

W koncepcji Bortolotta i Rocca idee oraz zasady politycznego elitaryzmu zostały połączone z koncepcją korporacyjnej organizacji państwa faszystowskiego. Elitaryzm i korporacjonizm zostały ściśle powiązane z takimi cechami państwa faszystowskiego jak założenie o predestynacji wodza, inwestyturze partii, totalitarnym modelu władzy, nacjonalizmie i solidaryzmie. W szczególności, eksponując aspekt korporacyjny państwa faszystowskiego, autorzy ci głosili jego wyższość nad państwem prawnym.

POLITICAL-AND-LEGAL THOUGHT AND THE POLITICAL SYSTEM OF ITALIAN
FASCISM ON THE BACKGROUND OF IDEOLOGICAL INSPIRATIONS
BY VILFREDO PARETO

Summary

The paper analyzes Italian Fascism's reception of political ideas and conceptions put forward by Vilfredo Pareto (1848–1923), a prominent Italian economist, sociologist and philosopher, one of the major representatives of the European elitism, taking into account in particular his theories regarding the circulation of elites, the role played by elites in a social life, the concept of revolution and the notion of the use of force. Pareto's idea of the circulation of elites found its expression both in Benito Mussolini's conceptions and in the writings of two chief ideologues of Italian Fascism, namely Guido Bortolotto (in the book titled *Massen and Führer in der faschistischen Lehre*) and Alfredo Rocco (in the book titled *La trasformazione dello Stato dallo Stato liberale allo Stato fascista*). In the interpretations of Guido Bortolotto and Alfredo Rocco, the March on Rome in October, 1922, constituted a practical fulfillment of the concept of elites' replacement. Fascists' seizure of power in Italy was doubtlessly facilitated by the unstable social-and-economic situation, the crisis after the First World War, the increase in significance enjoyed by the Socialist party and left-wing trade unions, revolutionary tension of the 1919–1920 period, and — primarily — by the weakness of former elite: the liberal party. Fascist movement constituted also a practical realization of the conception of the revolution with the use of force, presented by Pareto in his *Trattato di sociologia generale*. The leader (Duce) performed the major function in the Fascist political system, being a supreme and remarkable individual who did not hesitate to use force in order to eliminate the old ruling elite and who — familiarizing himself with the nation's character, its aspirations and its destiny — learned the proper methods to guide the nation, holding the dictatorial power in the state in his

hands. The new Fascist elite encompassed primarily young people, coming from the middle-class and often ex-combatants, who were unable to discover a place for themselves in the post-war reality. The Fascist party was both the main instrument of power and the place of education for the new ruling elite, which was supposed to prevent the possibility of new elite's degeneration by securing a cyclical influx of new social forces. Similarly, the important role in Fascist Italy was played by youth organizations, considered to be nurseries where the social and political elites of the future were being raised.

Translated by Łukasz Machaj